

ԵԶԴԻԱԿԱՆ ԿՐՈՆԱԿԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳՈՒՄ ԿԱՆԱՆՑ ԴԵՐԻ ՈՐՈՇ ԿՈՎԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՇՈՒՐԶ

Բանալի բառեր՝ կին, իգական, եզդի, ավանդույթ, դեր, կրոն, ծիսակատարություն, բանահյուսություն:

Եզդիական կրոնական համակարգում կնոջ դերի, ներգրավվածության և գործառույթների հարցը որպես առանձին ուսումնասիրության առարկա չի դիտարկվել¹: Առանձին գիտնականներ անդրադարձել են որոշակի պատմական ժամանակահատվածում եզդիական համայնքում կանանց դերին կամ դա քննել են այլ հարցերի համատեքստում²: Եզդիական կրոնական համակարգում կանանց դերի որոշ առանձնահատկություններին նվիրված հոդվածը պատրաստելիս օգտագործել ենք տարբեր հետազոտողների, գրողների, ճանապարհորդների գործերում եզդի կանանց և նրանց գործառույթներին վերաբերող հիշատակումներն ու դրանք համադրել եզդիական հարուստ բանահյուսությունից քաղած նյութերի հետ:

¹ Եզդիների կրոնը ձևավորվել է XI–XIV դդ. Հյուսիսային Իրաֆի հյուսիսում գտնվող Լալիշ կոչվող կիրճում (Gelîyê Lalişê, բոց. «Լալիշի կիրճ»): Եզդիական համայնքը կազմավորվել է միջնադարյան հայտնի սուֆի Շեյխ Ադի բին Մուսաֆիրի (Եզդիները Շեյխ Ադիին անվանում են նաև Շեխադի կամ Շիխադի (տե՛ս Ա. Ավդալ, *Եզդի քրդերի հավատալիքները*, Երևան, 2006, էջ 20, 21, 27) գլխավորած աղավիհ սուֆիական եղբայրակցության հիմքի վրա: Կազմավորման վաղ փուլերում եզդիների կրոնը ազդվել է նաև Բրիտաննեոթյունից, իսլամից, տարածաշրջանի խորհրդապաշտական հոսանքներից, տեղական հավատալիքներից և ձևավորվել է որպես սինկրետիկ կրոնական ուսմունք (Ph. Kreyenbroek, *Yezidism: Its Background, Observances and Textual Tradition*, New York, 1995, pp. 3-6): Մանից հետո Շեյխ Ադին թաղվել է Լալիշում, և նրա գերեզմանը դարձել է եզդիների ամենակարևոր սրբավայրը և ուխտատեղին (Փ. Ամրյան, *Եզդիների կրոնական աշխարհայացքը*, Երևան, 2016, էջ 107-108):

² Տե՛ս T. Amryan, "Changing Image of Yezidi Women", *ԵՊՁ Գենդերային հետազոտությունների և առաջնորդության կենտրոնի հոդվածների ժողովածու*, Երևան, 2017, էջ 14-27; Murat Gokhan Dalyan, Cabir Dogan, "An Overview of 19th Century Yezidi Women", *Asian Social Science*, Vol. 9, No. 7, *Published by Canadian Center of Science and Education*, 2013, pp. 114-123.

19-րդ դարի հեղինակ Ֆրեդերիկ Ֆորբսը, որն այցելել էր Հյուսիսային Իրաքի եզդիաբնակ շրջաններ, եզդի կանանց մասին գրել է. «[Եզդի] կանայք մահմեդական կանանց նման չեն, նրանք չեն ծածկում իրենց դեմքը, նրանք զբաղվում են իրենց կենցաղային հարցերով և շփվում տղամարդկանց հետ, ինչպես եվրոպական երկրներում»³:

Ամերիկացի հետազոտող Իսյա Ջոզեֆը, որը հետաքրքրվում էր եզդիների կրոնի սուրբ գրքերով⁴, եզդի կանանց մասին նշել է հետևյալը. «Նրանք աշխատում են տղամարդկանց պես, նրանք հող են մշակում, պահում անասուններ, պայքարում են թշնամու դեմ, քաջ են և շատ անկախ»⁵:

Բրիտանացի գիտնական Աուուտին Հենրի Լայարդը (19-րդ դար) հիշատակել է եզդի կանանց հյուրասիրությունը. «Շեյխ Նասրն արդեն հեռացել էր Բաադրիից⁶ և պատրաստվում էր կրոնական արարողությունը Շեյխ Ադիի շիրմի մոտ: Ես այցելեցի նրա կնոջը և հիացա նրա անկեղծ հյուրասիրությամբ, ինչպես նաև նրանց տան և աղքատիկ կահույքի մաքրությունը»⁷: Հարկ է նշել, որ Մերձավոր Արևելքում բացառիկ երևույթ է եղել, որ կինն ամուսնու բացակայությամբ տղամարդ հյուր ընդունի: Շարունակելով նկարագրությունը՝ Լայարդը նշում է. «Տների մյուս ծայրում ես տեսա կանանց, ովքեր մեծ վտակում ծխական լվացում էին կատարում: Նրանք պատրաստվում էին առավոտվա արարողությանը, քանի որ ոչ ոք չի կարող մտնել Շեյխ Ադիի հովիտ առանց նախապես մարմինն ու զգեստները մաքրելու: Նրանք ոչ մի ուշադրություն

³ F. Forbes, "A Visit to the Sinjar Hills in 1838, with Some Account of the Sect of Yezidis, and of Various Places in the Mesopotamian Desert, between the Rivers Tigris and Khabar", *The Journal of the Royal Geographical Society of London*, Vol. 9, 1839, p. 427.

⁴ Եզդիներն ունեն սուրբ համարվող երկու գրվածք՝ *Քթեբա շալվա* (բոց. «հայտնության գիրք») և *Մասհաֆե ուաշ* (բոց. «սև գիրք», «սև մատյան»): Դրանք գաղտնի են պահվել այլադավաններից, չեն ընթերցվել ու չեն մեկնաբանվել նույնիսկ համայնքի անդամների համար: Փոքր ծավալ ունեցող այս գրվածքները եզդիների դավանանքի որոշ կողմերի համառոտ շարադրանքն են: Քթեբա շալվա գրքում ներկայացված է, թե ինչպես է եզդիական գլխավոր սրբերից մեկը՝ Տաուսի Մալակը դիմում եզդիներին և կոչ անում հավատարիմ մնալ սեփական կրոնին, չհրապուրվել այլադավանների գաղափարներով և այլն: *Մասհաֆե ուաշը հակիրճ ներկայացնում է աշխարհի արարումը* (Թ. Ամրյան, *Եզդիների կրոնական աշխարհայացքը*, էջ 18-19):

⁵ I. Joseph, *Devil Worship: The Sacred Books and Traditions of the Yezidiz*, Boston, 1919, p. 190.

⁶ Բաադրի կամ Բաադրե՝ Լալիշից ոչ հեռու գտնվող եզդիաբնակ գյուղ:

⁷ A. H. Layard, *Nineveh and its Remains*, Paris, 1850, p. 94.

չդարձրին ինձ, և չնայած այն հանգամանքին, որ մերկ էին, անտարբեր տեսքով շարունակեցին»⁸: Նույն աշխատանքի մեջ հեղինակը շեշտում է. «Ուշադրություն չդարձնելով օտարների ներկայությունը, կանայք մոռացան իրենց սովորական երկչոտությունը և վազեցին սարերն ի վեր: Երբ ես նստեցի ծառերի տակ, աղջիկները ծիծաղելով հավաքվեցին իմ շուրջը, սկսեցին ուսումնասիրել իմ հագուստը և իրենց համար նոր ու արտասովոր բաների մասին հարցեր տալ ինձ»⁹:

Նշված օրինակներից ելնելով կարելի է պատկերացում կազմել պատմական որոշակի ժամանակահատվածներում համայնքում և ընտանիքում եզդի կնոջ վայելած ազատության մասին: Հետաքրքրական են նաև հայկական աղբյուրներում եզդի կանանց մասին հանդիպող հիշատակումները և նկարագրություններ, որոնք ոչ միայն խոսում են նրանց համարձակության, սեփական համայնքում վայելած ազատության մասին, այլև վկայում են այդ տարածաշրջանում եզդի կանանց անկաշկանդ և անհոգ վարքն ու բարքը:

1904 թ. «Լուսն» հանդեսում հրատարակված հոդվածում Գյուրջյանը նշում է. «Եզդի տղամարդկանց՝ դէպի կանայք ունեցած սիրալիր վերաբերմունքը, իսլամական ազգերի հետ համեմատած, շատ բարձր է կանգնած: Եզդիները՝ ինչպես նաև միև քիւրդերի մեջ, կին կամ աղջիկը տղամարդկանցից ծածկուել չգիտէ (բացառությւն են կազմում նորահարսներ), կինը տղամարդու ստրուկը չէ»¹⁰: Մեկ այլ տեղ նա հիշատակում է. «Եզդուհիք (ինչպես նաև տաճկահայ գիւղացի աղջիկներ) քանի աղջիկ են, իրենց գլուխները միայն ֆէսով են ծածկում, իսկ հենց որ ամուսնանում են, նոր սկսում են իրենց գլուխները բարակ շղարշով (եզգմայով) կապել»¹¹: «Եզդուհին իւր ազատ կամքով սիրած քաջ տղամարդի (նոցա իգեալը քաջ տղամարդն է) հետ կարող է ամուսնանալ, հակառակ դէպքում ծնողների առարկութիւն և զանազան ասեկօսէներ առ ոչինչ համարելով, սիրած երիտասարդի հետ իւր հայրենական տանից փախուստի կտան»¹²:

19-րդ դարի վերջին և 20-րդ դարի սկզբին ապրած և ստեղծագործած հայ հոգևորական Սիոն վարդապետ Տեր-Մանվելյանը, խոսելով հարևան եզդի կանանց որոշ սովորությունների մասին, նշում է. «Տան տիկինը ամեն շաբաթ

⁸ Նույն տեղում, էջ 94:

⁹ Նույն տեղում, էջ 99-110:

¹⁰ Ա. Գիւրջեան, «Եզդի ֆրդեր», *Լուսն*, 1904, յունվար-փետրուար, № 1, էջ, 89:

¹¹ Նույն տեղում, էջ 90:

¹² Նույն տեղում, էջ 89:

անարգել լուացքի դուրս գալու սովորութիւն ունի՝ տան մեջ եղած բոլոր կին, աղջիկ անդամներով, նրանք իրենց լուացքը սիրում են կատարել գիւղից դուրս՝ բացօթեայ՝ գետի, առուակի կամ աղբջիւրների եզերքներում, ուր թէ կիսամերկ մարմնով շորերն են լուանում և իրենք են լուացում առանց խոյս տալու պատահական անցորդների դիպուածական ներկայութիւնից»¹³: Մեկ այլ առիթով Տեր-Մանվելյանը նշում է հետևյալը. «Եզդի տիկիները չգիտէ և չի սիրում քաշուել մարդկանցից, որպէս և չի քաշում բացակործ ստինքներով երեսային կերակրելուց՝ բազմութեան ներկայութիւնից, ուր էլ և ինչպիսի հասարակութեան մէջ լինելու լինի, նորա համար միև նոյն է»¹⁴:

Հայկական աղբջուրներում եզդի կնոջ ազատ կերպարի առկայությունը կարող է վկայել նաև եզդիների՝ հայկական միջավայրում իրենց ապահով և անկաշկանդ զգալու մասին. ուշագրավ է, որ դա իր արտացոլումն է գտել նաև գեղարվեստական գրականութեան մեջ: Անվանի հայ գրող Բաֆֆու «Կայծեր» վեպում նկարագրված է, թե եզդի կանայք ու աղջիկները որքան անկաշկանդ և անբռնազբոսիկ կերպով են շփվում և կատակում իրենց տանը հյուրընկալած հայ երիտասարդի հետ:

«— Քո անկողինը ես էի պատրաստել, — ասաց նա, — դու հանգիստ քնեցի՞ր, լավ երազներ տեսա՞ր:

— Լավ երազներ տեսա, ես ամբողջ գիշեր խոսում էի մի աղջկա հետ, որը այնպես գեղեցիկ էր, ինչպես դու:

Այս խոսքը ես ասեցի բոլորովին կատակով, բայց նա շարժեց սիրուն օրիորդի սիրտը, և նրա արտասուքի հետ դուրս թափեց մի գաղտնիք, որ ոչ սակավ զարմացուց ինձ.

— Ես գեղեցիկ չեմ, — ասաց նա, — ես մի անպետք լաթի կտոր եմ, որ ոտքի տակ են գցում...

Ես ոչինչ չգտա նրան պատասխանելու, որովհետև չէի իմանում, թե ինչ մտքով է ասում այդ»¹⁵:

Վեպի մեկ այլ հատվածում նշվում է. «Կեսօր էր: Այս ժամին հովիվները քշում են ոչխարները վրանների մերձակա մակաղատեղիներում, ուր գնում են կնիկները և աղջիկները կաթը կթելու: Նրանք արդեն իրանց գործը վերջացրել էին և կաթնով լի սափորները գլխների վրա դրած, վերադառնում էին ոչխարների հանգրվանից: Քիչ էր պատահում, որ այդ աղջիկները կամ մանկահասակ

¹³ Ս. Տեր-Մանվելյան, *Եզդի Կուրմանժ*, Ախալցխա, 1910, էջ 21:

¹⁴ Նույն տեղում, էջ 22:

¹⁵ Բաֆֆի, *Կայծեր*, Երկերի ժողովածու, հ. 5, Երևան, 1985, էջ 598:

կանայք իմ մոտով անցնելիս որևիցե կատակ կամ սրախոսություն չարձակելին դեպի ինձ: Նրանք մի բան էին ասում և առանց պատասխանին սպասելու ծիծաղելով անց էին կենում»¹⁶:

Կանայք իրենց առանձնահատուկ դերն ունեն եզդիական կրոնական համակարգում: Եզդիները հոգևորական կաստաների ներկայացուցիչ կանանց անվանում են¹⁷ *stî* (արաբ․՝ *sayyida*, «տիրուհի» ձևի վերափոխված տարբերակը եզդիների լեզվում): Նման դիմելաձևը վկայում է այս կաստաների կանանց նկատմամբ ժողովրդի ունեցած խորը հարգանքի և պատկառանքի մասին: Եզդիական կրոնական հիմներում¹⁸ *Stî* են անվանվում իգական սեռի ներկայացուցիչ սրբերը, ինչպես նաև եզդիական գլխավոր սրբերից մեկի՝ Շեյխ Շամսի դուստրերը¹⁹:

Եզդիական կրոնական համակարգում առկա է ճգնակյացի կյանքով ապրող կուսակրոն կանանց ինստիտուտը: Այդ կանանց անվանում են *feqreya* (արաբ․՝ *faqr*, «չքավորություն»): «Ֆակր» է կոչվել սուֆիական ինքնակատարելագործման ճանապարհի կանգառներից մեկը. այն խորհրդանշում էր աշխարհիկ բարիքներից հրաժարվելն ու համեստ կենսակերպով ապրելը²⁰: Ֆակրայաները ծառայում են եզդիների կրոնական կենտրոն Լալիշում, նրանց պարտականությունն է մաքրել սրբավայրերը, կերակուր պատրաստել սրբավայրի ծառայողների և հոգևոր սպասավորների համար, օգնել կամ ուղեկցել սրբավայրեր այցելած ուխտավորներին և այցելուներին: Ֆակրայաները, որպես կանոն, հագնում են երկար սպիտակ զգեստներ²¹: Ֆակրայաների առաջնորդը կոչվում

¹⁶ Նույն տեղում, էջ 601:

¹⁷ Եզդիական հասարակությունը բաղկացած է երեք կաստայից. *շեյխերն* ու *փիրերը* հոգևորական կաստաների ներկայացուցիչներ են, *մրրիդները*՝ աշխարհիկ:

¹⁸ Եզդիական կրոնական հիմները եզդիական սրբերին, նրանց կատարած հրաշագործություններին, նրանց հետ կապված դեպքերին ու իրադարձություններին նվիրված, աշխարհի ստեղծման ու վախճանաբանության մասին պատմող չափածո տեքստեր են: Կրոնական հիմները եզդիների մայրենի լեզվով են: Գրանց բանավոր կերպով սերնդեսերունդ են փոխանցվել և պահպանվել են եզդի հոգևորականների շնորհիվ: Վերջիններս կրոնական հիմներն արտասանում են տարբեր ծեսերի ժամանակ (Թ. Ամրյան, *Եզդիների կրոնական աշխարհայացքը*, էջ 21):

¹⁹ O. Celil, C. Celil, *Zargotina Kurda*, Volume I, Moscow, 1978, pp. 369, 397; Volume II, Moscow, 1978, p. 36.

²⁰ Տե՛ս Թ. Ամրյան, «Սուֆիական ինֆնակատարելագործման հանապարհի գաղափարն արտահայտող որոշ եզդեր եզդիական կրոնական հիմներում», *ԲՄ*, № 24, Երևան, 2017, էջ 35-46:

²¹ Ph. Kreyenbroek, *Yezidism*, p. 136; J. Guest, *The Yezidis: A Study in Survival*, New York, 1987, p. 35; B. Açıkyıldız, *The Yezidis. The History of a Community, Culture and Religion*, London, 2010, p. 95.

է *kebana* կամ *kebanî* (կամ *kevanî*) (պրս.՝ *kadbānū*, «տանտիկին», «տանտիրուհի»)՝²²: Միայն ֆակրայաներն ու կաբանին իրավունք ունեն պատրաստել սուրբ համարվող «բարաթը»: «Բարաթ» են կոչվում Շեյխ Ադիի սրբավայրի հողի և Լալիշում գտնվող ու եզդիների համար սուրբ համարվող Կանիա Սպի անունը կրող աղբյուրի ջրի խառնուրդից պատրաստված գնդիկները, որոնք որպես սրբություն պահվում են Լալիշում և տրվում են եզդի ուխտավորներին²³:

Յուրաքանչյուր եզդի պետք է հանդերձյալ կյանքի եղբայր և քույր ունենա այն հոգևորական ընտանիքների անդամների շարքից, ում հետ ավանդաբար կապված է իր ընտանիքը: Հանդերձյալ կյանքի եղբոր պարտականությունն է հոգևոր ուսուցչի դեր կատարել իր հովանավորյալի համար, ներկա գտնվել նրա կյանքի կարևոր իրադարձություններին²⁴: Որպես կանոն, հանդերձյալ կյանքի քույր է համարվում հանդերձյալ կյանքի եղբոր կինը: Եզդի կանայք, սակայն, մի հարցում ազատ են. նրանք նաև կարող են ունենալ մեկ այլ հանդերձյալ կյանքի քույր, ում կարող են ընտրել ցանկացած ընտանիքից՝ անկախ այդ ընտանիքի հետ ունեցած ավանդական կապից²⁵: Ընդհանրապես, շեյխական և փիրական ընտանիքների իգական սեռի ներկայացուցիչները գործուն մասնակցություն են ունենում մի շարք կրոնական արարողությունների: Օրինակ՝ թաղման ծեսի ժամանակ նրանց բարդ և կարևոր պարտականություններից է կին հանգուցյալների մարմինը լվանալը, պատանքը կարելը և այլն: Եզդի կանայք անկախ իրենց կաստայական պատկանելությունից կարող են թաղման արարողությունների ժամանակ երգել սգո երգեր: Հատկանշական է, որ եզդիական և քրդական ողբերգերն ուսումնասիրած Մարգարիտա Ռուզենկոն սգո երգերի մեջ առանձնացնում է միայն կանանց հորինած երգերը, որոնք կոչվում են "*kilamê şînê yê jina*" (բոց.՝ «կանանց [կողմից կատարվող] սգո երգեր»)՝²⁶:

Հայտնի է, որ եզդիների կրոնում կարևոր տեղ ունեն կրոնական հիմները, որոնք ընթերցելու և հաջորդ սերունդներին փոխանցելու մենաշնորհն ավանդաբար պատկանում է տղամարդ հոգևորականներին: Շեյխական ու փի-

²² G. R. Driver, "The Religion of the Kurds", *Bulletin of the School of Oriental Studies*, University of London, Vol. 2, No. 2 (1922), p. 207; Ph. Kreyenbroek, *Yezidism*, p. 136.

²³ Բարաթի մասին առավել մանրամասն՝ Թ. Ամրյան, *Եզդիների կրոնական աշխարհայացքը*, էջ 139-140:

²⁴ Г. Асатрян, «О "брате и сестре загробной жизни" в религиозных верованиях езидов», *Страны и народы Ближнего и Среднего Востока*, № 13, Курдоведение, Ереван, 1985, сс. 262-272.

²⁵ Թ. Ամրյան, *Եզդիների կրոնական աշխարհայացքը*, էջ 190-191:

²⁶ М. Руденко, *Курдская обрядовая поэзия*, Москва, 1982, с. 13.

րական կաստաների կին անդամները կրոնական հիմներ չեն արտասանում, սակայն նրանք պատասխանատու են հաջորդ սերունդներին որոշ կրոնական գիտելիքներ փոխանցելու համար²⁷: Որոշակի բուժումներ կատարող մի շարք շեյխական ու փիրական ընտանիքների ներկայացուցիչ կանայք իրենց ուրույն դերն ունեն բժշկություն ծխակարգում: Եւ՛ կանայք, և՛ տղամարդիկ հավասարապես կարող են կատարել բուժումներ, բայց կան այնպիսի արարողություններ, որոնք կատարվում են առավելապես կանանց կողմից²⁸:

Մի շարք ղաբյուրներում հիշատակվում է կրոնում և կրոնական արարողություններում եզդի կանանց ունեցած դերը: Նախկինում, օրինակ, եզդի կանայք մասնակցել են «սամա» կոչվող արարողությանը, որը, ըստ էության, սուֆիական ճգնաժեսի վերափոխված տարբերակն է եզդիականության մեջ: Այդ մասին գրում է կայարդը. «Երբ ես նայում էի այս արտառոց տեսարանին, հանկարծ մարդկային ձայն հնչեց հովտում, և լարված ու հանդիսավոր մթնոլորտ ստեղծվեց: Այն նման էր մի հրաշալի երգի, որը տարիներ առաջ ես լսել էի հեռավոր երկրի տաճարում: Երաժշտությունն այնքան հուզիչ, այնքան քաղցր էր. նման երաժշտություն ես երբեք չէի լսել Արեւելքում: Տղամարդկանց եւ կանանց ձայները ներդաշնակ կերպով միաձուլվեցին շրթհարմոնի նուրբ մեղեդուն»²⁹: «Պատկառելի ալեխառն մորուքներ ունեցող, սպիտակ գլխափաթեթոցներ դրած շեյխերը կանգնել էին մի կողմում, իսկ նրանց դիմաց սև ու սպիտակ հագուստներ հագած մոտ երեսուն կավալ³⁰ դաֆ ու շրբաֆ³¹ էին նվագում: Նրանց շուրջ կանգնել էին մուգ հագուստներ հագած ֆակիրները³², իսկ մյուս կողմում շարքով կանգնել էին հոգևորական կաստաների կանայք: Նրանց լար-

²⁷ Kh. Omarkhali, *The Yezidi Religious Textual Tradition: From Oral to Written*, Wiesbaden, 2017, pp. 158-161.

²⁸ Առավել մանրամասն՝ Թ. Ամրյան, «Հոգեկան խնդիրներ ունեցող մարդկանց բուժումը ըստ ժողովրդական հավատալիքների», օրինատալիս, պրակ 10, Երևան, 2010, էջ 8-20, V. Arakelova, "Healing Practices among the Yezidi Sheikhs of Armenia", *Asian Folklore Studies*, 60 (2), 2001, pp. 319-328:

²⁹ A. H. Layard, *Nineveh and its Remains*, p. 98.

³⁰ Կավալները (արաբ.՝ qawwāl, «արտասանող», «երգիչ») եզդիական կրոնական երգասացության կրողներն են:

³¹ Դաֆը և շրբաֆը եզդիականության մեջ սուրբ համարվող երաժշտական գործիքներ են, որ պանվում են եզդիականության կենտրոնում և կիրառվում առավելապես կրոնական արարողությունների ժամանակ (տե՛ս Թ. Ամրյան, «Կավալների երաժշտական գործիքները որպես պաշտամունքի առարկա եզդիական հավատալիքներում», *Օրինատալիս*, պրակ 15, Երևան, 2013, էջ 36-39):

³² Եզդի ֆակիրները (արաբ. faqīr, «չֆավոր», «նզնակյաց», «նամփոռող սուֆի») նզնակյացի կյանքով ապրող հոգևոր խավի ներկայացուցիչներ են, որոնք այդ աստիճանին հասնում են որոշակի կրոնական նախապահ անցնելուց և ձեռնադրվելուց հետո:

ված, խորհրդավոր լուսությունը շուտով վերածվեց երգասացության, որը տևեց մոտավորապես մի ժամ. երգի մի մասը կոչվում էր “*Makam Azerat Esaû*” կամ «Հիսուս թագավորի երգ»: Այն կատարում էին շեյխերը, կավալները և կանայք: Ես չկարողացա հասկանալ այդ երգի բառերը կամ համոզել որևէ մեկին այն կրկնել ինձ համար: Աղոթքն ու փառաբանությունն աստիճանաբար վերածվեցին աշխույժ երգասացության, որը վերջում խլացավ ձայների ու տիրող խառնաշփոթի մեջ: Դաֆին հարվածում էին արտասովոր ուժով, երաժշտական գործիքներից հորդում էր մեղեդին. աղմուկը հասավ իր գագաթնակետին, դրսում հավաքված մարդիկ սկսեցին ճչալ ու ձայնակցել, գրգռված վիճակում գտնվող երաժիշտները երաժշտական գործիքներն օդ նետեցին և այնքան ազատություն տվեցին իրենց ձեռքերին ու ոտքերին, մինչև որ հոգնած ընկան գետնին»³³: Մեկ այլ աղբյուրում նշվում է, որ սամա կոչվող ծեսից հետո եզդի կանայք և տղամարդիկ ողջ գիշեր մինչև լուսաբաց միասին պարում էին սրբավայրի բակում³⁴: Ներկայումս, սակայն, եզդիական ճգնաժեսը կատարվում է առավելապես տղամարդկանց մասնակցությամբ³⁵:

20-րդ դարի սկզբին Հյուսիսային Իրաքի եզդիական ուխտավայրեր այցելած բրիտանացի արևելագետ Գեդֆրեյ Ռ. Իրայվերը նշել է ուխտագնացությունների և կրոնական այլ ծեսերի ժամանակ կանանց ու տղամարդկանց հավասար մասնակցության փաստը: Նա հիշատակում է, որ կրոնական միջոցառումների ժամանակ երկու սեռի ներկայացուցիչները հավասարապես ծոմ են պահում, հետո միասին ուտում, խմում և պարում³⁶:

Պատմության ընթացքում եղել են նաև ազդեցիկ եզդի կին առաջնորդներ, որոնք կառավարելու հմտության և հասարակական ակտիվության շնորհիվ հայտնի են եղել նաև համայնքից դուրս: Այդպիսի մի կին էր Մայան Խաթունը, որն ապրել ու գործել է 19-րդ դարի վերջին, 20-րդ դարի սկզբին: Նա միրի³⁷ ընտանիքի անդամ էր: Արաբալեզու աղբյուրներից մեկում նրա մասին նշվում է հետևյալը. «Նա իմաստուն և հեռատես է, նրանից զգուշանում են իր յուրայինները: Նրա ազդեցությունն այնքան ուժեղ է, որ ոչ ոք չի համարձակվում ընդդիմանալ նրա կամքին: Բոլորը սարսուռում են նրա ներկայությամբ և

³³ A. H. Layard, *Nineveh and its Remains*, pp. 98-99.

³⁴ Sté u I. Joseph, *Devil Worship*, p. 165.

³⁵ Թ. Ամրյան, «Ճգնաժեսը եզդիականության մեջ», *Արևելագիտության հարցեր*, № 8, Երևան, 2013, էջ 323-332:

³⁶ G. R. Driver, "The Religion of the Kurds", p. 205.

³⁷ Միրը բոլոր եզդիների հոգևոր առաջնորդն է:

անհանգիստ են նրա բացակայության ժամանակ: Այս պահին նա արդյունավետ կառավարիչ է, որը տալիս է և վերցնում, պարզևատրում է և զրկում այնպես, ինչպես ինքն է ճիշտ համարում: Դժվար է պատկերացնել՝ ինչ կլինի, երբ նա մահանա, հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ նրա կյանքը մոտենում է ավարտին, և նրա ամեն ինչը ծերանում է, բացի մտքից»³⁸:

Նշված սկզբնաղբյուրներում հանդիպող հիշատակումներից ակնհայտ է, որ եզդի կանայք ազատություն են վայելել համայնքում և կարևոր դեր են ունեցել կրոնական ծիսակարգում: Պատմական որոշակի դեպքերի, մասնավորապես եզդիների նկատմամբ իրագործված կոտորածների, եզդի կանանց նկատմամբ օտարների բռնությունների պատճառով³⁹ կանանց ինքնապաշտպանության պահանջը մեծացել է, և արդյունքում կանանց դերը որոշակի վերափոխումների է ենթարկվել:

Առանձնակի հետաքրքրություն է ներկայացնում եզդիական կրոնական բանահյուսության մեջ կնոջ դերի և կերպարի քննարկումը: Եզդիների կրոնի բանավոր բնույթի պատճառով կանանց գործառույթները, պարտականությունները կայուն կերպով ամրագրված չեն, բայց կրոնական հիմներում կարելի է հանդիպել այնպիսի նմուշներ, որոնք ասես թելադրում և կարգավորում են

³⁸ Al Damlooji Sadiq, *The Yezidis (Arabic)*, Mosul, 1949: 36, մեջբերումը ըստ՝ J. Guest, *The Yezidis: A Study in Survival*, p. 185.

³⁹ Եզդիական համայնքի, եզդի կանանց նկատմամբ իրագործված բռնությունների բազմաթիվ նկարագրություններ կարելի է հանդիպել սկզբնաղբյուրներում: Նմանատիպ մի նկարագրություն կա անգլիացի միսիոներ Օավալդ Փարրի գործերից մեկում. «Նա (Օսման Փաշան) գերեվարեց գրավիչ [եզդի] կանանց և աղջիկներին՝ բռնի կերպով ամուսնացնելով նրանց իր զինվորների հետ: Ումանց էլ նա բռնեց ու բանտ նետեց ամեն օր ահաբեկելով, խոշտանգելով և ստիպելով մուսուլման դառնալ» (O. Parry, *Six Months in a Syrian Monastery*, London, 1895, p. 257): «Բայց ամեադաժան բաները կատարվեցին այն մարդկանց հետ, ովքեր հրաժարվեցին փոխել իրենց կրոնը: Տղամարդիկ դաժանորեն խոշտանգվեցին, կանայք առևանգվեցին, անարգվեցին կամ սպանվեցին: Մի շեյխի կտորկտոր արեցին ու նետեցին ժայռից, մեկ ուրիշի հզմեցին ջրաղացի ֆարերի միջև ընկած հատիկների պես: Կանայք մնացին զինվորների մահահռույժին: Ումանք փախուստի դիմեցին և անարգանքից փրկվելու համար նետվեցին բարձր ժայռից ու ինքնասպան եղան» (O. Parry, *Six Months in a Syrian Monastery*, p. 259): «Այնուհետև Օսման Բեկը լսեց, որ մի ֆանի երիտասարդ աղջիկներ քաֆնվել են ձիթենու պուրակում՝ բարձր խոտի մեջ. նա դաժանորեն հրամայեց հրդեհել ողջ շրջակայքը. սարսափելի ձայներ արձակելով՝ նրանք այրվեցին և մահացան: Մի երիտասարդ աղջիկ, ով շուտով պետք է մայրամար, հետապնդվեց ու փախավ մինչև ասորական եկեղեցի, ֆահանսան ապաստան տվեց նրան այնտեղ: Զինվորները գտան նրան և անասելի բաներ անելով՝ սպանեցին տաճարի մոտ: Քրդերն ու լեռների մյուս ավազակները, ոգևորվելով այս ամենից, իջան և կրկնապատկեցին կատարված դաժանություններն ու բռնությունները» (O. Parry, *Six Months in a Syrian Monastery*, p. 259):

կանանց և տղամարդկանց հարիր պահվածքի և վարվելակերպի որոշակի նորմեր: Նմանատիպ օրինակներ կարող են համարվել ստորև ներկայացված հատվածները կրոնական հիմներից:

Ez nebînim mêrê bi tinê,

Kalê biket zinê

Û mêrê libin hukmê jinê. (Qewlê Şeqeserî)⁴⁰

Ես չտեսնեմ միայնակ տղամարդ,

[Չտեսնեմ] շնացող ծերունի,

[Չտեսնեմ] իր կնոջ իշխանության տակ գտնվող տղամարդ:

Ez nebînim ava bi kar pirik,

Heremeta bi çinçirik,

Malxoyê malê yî kebû girik. (Qewlê Şeqeserî)⁴¹

Ես չտեսնեմ երաշտ,

[Չտեսնեմ] թափթփված կին,

[Չտեսնեմ] կամակոր տղամարդ:

Ez nebînim warê ber bi zinar,

Û sala du behar,

Kalê bi guhar, pîrejina bi yar. (Qewlê Şeqeserî)⁴²

Ես չտեսնեմ դեպի ժայռն ուղղված տուն⁴³,

[Չտեսնեմ] երկու գարուն ունեցող տարի,

[Չտեսնեմ] ականջող կրող ծերունի և [չտեսնեմ] սիրեկան ունեցող

ծեր կին:

Ինչպես արբահամական կրոնական օջախի ժառանգ մյուս կրոնների, այդպես էլ եզդիների կրոնական ավանդույթը ընդունում է, որ Եվան ստեղծվել էր Ադամի կողոսկրից: «Մասհաֆե ուաշ» կոչվող սուրբ գրքում նշվում է. «Աստված հրամայեց Չաբրայիլին, [որը եկավ] և ստեղծեց Եվային՝ Ադամի ձախ կողից»⁴⁴:

⁴⁰ Ph. Kreyenbroek, Khalil J. Rashow, *God and Sheikh Adi Are Perfect: Sacred Poems and Religious Narratives from the Yezidi Tradition*, Wiesbaden, 2005, p. 298.

⁴¹ Նույն տեղում, էջ 298.

⁴² Նույն տեղում, էջ 298.

⁴³ Անհյուրընկալ տուն:

⁴⁴ I. Joseph, *Devil Worship*, p. 39, Գ. Ասատրյան, Ա. Փոլադյան, «Եզդիների դավանանք», ՊԲՀ, № 4, Երևան, 1989, էջ 146:

Եզդիական հավատալիքներում իգական սեռի սրբերի մասին խոսելիս արժե նշել, որ մի ավանդազրույցի համաձայն, Հիսուսի մայր Մարիամը⁴⁵ Հիսուսին կյանք է պարգևել արտառոց ձևով իր ձախ կողից⁴⁶: Հայաստանաբնակ եզդիների շրջանում ընդունված մեկ այլ ավանդապատման համաձայն՝ Մարիամը հղիացել է աստվածային լույսից (*nûra Xwedê*, բոց. «Աստծո լույս») և ծնունդ տվել Հիսուսին: Եզդիական հավատալիքներում առավել հայտնի և ժողովրդականություն վայելող իգական սեռի սրբերից է Խատունա Ֆարխան (*Xatûna Ferxa*): Նա համարվում է մայրության հովանավոր սուրբ: Եզդիները հավատում են, որ Խատունա Ֆարխան պաշտպանում է ծննդկանին ու երեխային⁴⁷: Մեկ այլ իգական սեռի սուրբ՝ Պիրաֆատը (*Pîrafat*) ոչ միայն համարվում է եզդիական համայնքի և եզդի ընտանիքների պաշտպանը⁴⁸, այլև կարող է դիտարկվել որպես եզդիների նախամայր: Ըստ ավանդազրույցներից մեկի՝ եզդիներն առաջացել են այն սերմից (այլ տարբերակներում՝ հեղուկից), որը Պիրաֆատը պահպանել է իր փեշի մեջ ու փրկել ոչնչացումից:

Եզդիների ծագման մասին կա մեկ այլ ավանդազրույց, ըստ որի՝ եզդիներն առաջացել են Ադամի որդի Շահիդ բին Չեռից (*Şehîd bin Cêr*, բոց.՝ «սափորի որդի Շահիդ»)՝ «Մասհաֆե Ռաշ» կոչվող գրքում կարդում ենք. «Ադամն ու Եվան վիճեցին այն մասին, թե արդյո՞ք մարդկային ցեղը Ադամից սկիզբ կառնի, թե Եվայից. յուրաքանչյուրն ուզում էր, որ ինքը լինի մարդկության միակ ծնողը: Այս վեճը ծագեց այն բանի հիման վրա, որ կենդանական աշխարհում և՛ արական, և՛ իգական սեռի ներկայացուցիչները մասնակցում են իրենց տեսակի վերարտադրությանը: Երկար վեճից հետո Ադամն ու Եվան որոշեցին, որ յուրաքանչյուրն առանձին իր սերմը դնի սափորի մեջ, փակի այն, կնքի սեփական կնիքով և սպասի ինն ամիս: Երբ նշված ժամանակահատվածի ավարտից հետո նրանք բացեցին սափորները, Ադամի սափորի մեջ հայտնաբերեցին երկու երեխա՝ տղա և աղջիկ: Այդ երկուսից առաջացավ մեր՝ եզդիների

⁴⁵ Եզդիական կրոնական ավանդույթում Հիսուսին անվանում են *Îsa bin Meryem* (բոց. «Մարիամի որդի Իսա»):

⁴⁶ *St' u I. Joseph*, Devil Worship, p. 61.

⁴⁷ **Ա. Ավդալ**, *Անդրկովկասյան քրդերի կենցաղը*, Երևան, 1957, էջ 63-64:

⁴⁸ Նույն տեղում, էջ 91:

⁴⁹ **Ph. Kreyenbroek, Khalil J. Rashow**, *God and Sheikh Adi are Perfect*, p. 31; **E. Spät**, “*Shahid bin Jarr, Forefather of the Yezidis and the Gnostic Seed of Seth*”, *Iran and the Caucasus*, Vol. 6 (1-2), 2002, pp. 27-56, **Ա. Ավդալ**, *Եզդի քրդերի հավատալիքները*, էջ 17-18:

համայնքը: Եվայի սափորում նրանք գտան տհաճ հոտ արձակող փտած ճիճուներ»⁵⁰: Ջոզեֆի աշխատանքում նաև նշվում է. «Մի ուրիշ ավանդազրույց էլ գոյություն ունի: Ըստ այդ ավանդազրույցի՝ երբ Ադամը հրաշքով կյանք տվեց իր որդուն, այս միջադեպից ցնցված Եվան խնդրեց Աստծուն, որ ինքը կարողանա մի երեխա աշխարհ բերել և շնորհ գտնել իր ամուսնու առաջ: Հետո նա աշխարհ բերեց մի գեղեցիկ աղջիկ: Հիանալով այդ աղջկա գեղեցկությունը՝ Ադամն իր որդուն ամուսնացրեց նրա հետ: Մենք՝ եզդիներս այս երկու երեխաների ժառանգներն ենք»⁵¹:

Եզդիական կրոնական բանահյուսության մեջ Մարիամի միջոցով կինը ներկայացվում է որպես հրաշքով ծնունդ տվող արարած, Խատունա Ֆարխայի կերպարի միջոցով կինը ներկայացվում է որպես պաշտպան և պահապան, Պիրաֆատի միջոցով կնոջ դերը գնահատվում է որպես նախամայր և սկզբնապատճառ: Մյուս կողմից էլ կնոջ դերը ստորադասվում է Եվայի միջոցով, քանի որ որոշ եզդիական ավանդապատումներում մարդկության նախամայր համարվող Եվան զրկված է նույնիսկ ծնելու և սերունդ տալու իր դերից:

Եզդիական կրոնական համակարգում կնոջ դերի ուսումնասիրումը թույլ է տալիս պատկերացում կազմել ժամանակի ընթացքում եզդիական համայնքում այդ դերի վերափոխումների մասին: Եզդիական կրոնական համակարգում կնոջ դերի նման բազմակերպ, երբեմն՝ փոփոխական և հակասություններով լի բնույթը ոչ միայն եզդիական ներփակ համայնքի և կրոնական սինկրետիզմի հետևանք է, այլև պատմության ընթացքում բազմաթիվ անգամներ կոտորածների ենթարկվելու պատճառով ինքնապաշտպանության պահանջի ուժեղացման արդյունք:

⁵⁰ Տե՛ս I. Joseph, *Devil Worship*, pp. 39, 90.

⁵¹ Նույն տեղում, էջ 91:

TEREZA AMRYAN

**ON SOME PECULIARITIES OF THE ROLE OF
WOMEN IN THE YEZIDI RELIGION****Key words:** female, tradition, ritual, folklore.

The role of women in the Yezidi religion has not been a subject of special study. The works of some Western authors and other sources give us some idea about the freedom of Yezidi women in the family and community during certain historical periods. In Armenian sources, references to Yezidi women testify to their courage and freedom, as well as their unconstrained behavior in the communities neighboring with Armenians. As a result of some historical events, particularly the massacres of Yezidi people and violence against their women, the demand for self-defense increased, and the role of women in the community changed.

Hermit women living in the religious center have their unique role in Yezidism. Those belonging to priest castes perform certain functions in religious, healing, funeral and other ceremonies. In the Yezidi religious lore, the importance of women is emphasized through Mary (Mother of Jesus) and female saints. On the other hand, the role of women is depreciated through Eve: in some Yezidi myths, the foremother of humanity is deprived of the reproductive function.

The study of women's role in the Yezidi religion allows us to form an idea about its transformation in the course of time. That role was diverse, variable and sometimes even contradictory, which is a result of not only the secluded character of the Yezidi ethno-religious community and their religious syncretism, but also of the demand for self-defense.

ТЕРЕЗА АМРЯН

**О НЕКОТОРЫХ ОСОБЕННОСТЯХ РОЛИ
ЖЕНЩИН В ЕЗИДСКОЙ РЕЛИГИОЗНОЙ СИСТЕМЕ****Ключевые слова:** женский пол, традиция, ритуал, фольклор.

Вопрос о роли женщин в религиозной системе езидов специально не рассматривался исследователями. По работам некоторых западных авторов и другим источникам можно судить о свободе, которой пользовались езидские женщины в обществе и в семье в определенные исторические периоды.

В армянских источниках упоминания о езидских женщинах свидетельствуют об их смелости и свободе, а также о непринужденном поведении женщин в общинах, проживающих по соседству с армянами. Вследствие некоторых исторических событий, в частности, случаев массовой резни езидов, а также насилия над их женщинами, возросла потребность в самообороне, в результате чего роль женщин в обществе претерпела некоторые изменения.

Класс езидских женщин-отшельниц в религиозном центре езидов играет уникальную роль в езидизме. Принадлежащие к кастам священнослужителей женщины выполняют определенные функции в религиозных, лечебных, похоронных и других церемониях. Значение женщин в религиозном фольклоре езидов подчеркивается через Марию (мать Иисуса), а также через святых женского пола. С другой стороны, роль женщины принижается через образ Евы: она считается прародительницей человечества, но в некоторых езидских мифах лишена репродуктивной функции.

Изучение роли женщины в езидской религии позволяет составить представление о трансформации роли женщины на протяжении времени. Эта роль была многообразной, изменчивой и иногда даже противоречивой, что является следствием не только замкнутости езидской этно-религиозной общины и религиозного синкретизма, но и требованиями самообороны.